

ANTONI MAESTRE BROTONS

L'optimisme cruel i les emocions catalanes

Una aproximació afectiva a la literatura

Els diferents intents fallits d'assolir la independència en els darrers tres segles semblen haver modelat la identitat nacional catalana a partir de la vulnerabilitat, la ferida i el trauma, tal com ocorre sovint amb les minories, segons explica Wendy Brown.¹ Pensem, com s'ha dit tantes voltes, en la celebració de derrotes militars transformades en les diades nacionals del 25 d'Abril o l'11 de Setembre. Malgrat aquesta història de fracassos, l'anhel persistent d'una nació catalana lliure revela una promesa de felicitat en el sentit que li dona Sara Ahmed: «Happiness: a wish, a will, a want».² Però, d'una manera més colpidora, insinua també una forma d'optimisme cruel, tal com l'ha definit Lauren Berlant.³ Com a teòrica dels afectes, l'aproximació d'aquesta autora a la política i la ideologia és corporal i libidinal, no tant racional. La teoria afectiva, segons ella, constitueix una nova fase de la història de la teoria de la ideologia. Els afectes, les emocions i els sentiments no sols estan relacionats amb el populisme, sinó que fonamenten tota mena d'adhesions

Antoni Maestre-Brotons és professor titular del Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, on fa classes de literatura catalana contemporània i estudis culturals. Autor dels llibres *Humor i persuasió* (2006), sobre Quim Monzó, i *Essències d'estil* (2013), sobre Sergi Pàmies. El 2021 guanyà el premi de la Fundació Mercè Rodoreda per l'obra *Àngels i monstres. Personatges masculins en la narrativa breu de Mercè Rodoreda* (Institut d'Estudis Catalans, 2021)

¹ W. BROWN, *States of Injury. Power and Freedom in Late Modernity*, Princeton, Princeton University Press, 1995

² S. AHMED, *The Promise of Happiness*, Durham, Duke University Press, 2010

³ L. BERLANT, *Cruel Optimism*, Durham, Duke University Press, 2011

polítiques. Diu Berlant: «Una relació d'optimisme cruel és aquella que s'estableix quan això mateix que desitgem entrebanca la nostra prosperitat. Pot ser el menjar, una forma d'amor, una fantasia de la nova vida o un projecte polític». Aquest concepte ha fet fortuna sobretot en les anàlisis sobre la subjectivitat sota el règim neoliberal; un exemple podria ser l'intent d'encarnar els ideals corporals a pesar de l'energia, el temps, els diners i, sobretot, el cost emocional que implica, és a dir, la frustració que genera en la majoria de la població. La definició de Berlant inclou també la política i, en conseqüència, es pot aplicar a l'independentisme. L'optimisme cruel ens ensenyaria que l'afany per assolir la independència fa feliços i alhora desgraciats els independentistes; el caràcter paradoxal del desig els ompli d'il·lusió i els fa patir. És la mateixa naturalesa de l'ideal el que acaba frustrant l'idealista. Altres teories, especialment les de filiació psicoanalítica, també han tractat d'explicar per què ens aferrem a objectes, persones o idees que ens provoquen sofriment: fixem-nos en el masoquisme o en la noció més política de fantasia ideològica de Slavoj Žižek. Berlant subratlla un aspecte encara més tràgic de l'adhesió a l'objecte desitjat quan afirma que aquest objecte probablement ja està «trencat» des del principi. En el cas de l'independentisme, l'objecte trencat és la mateixa independència, un desig potser ja originàriament inassolible.

Tot i la crueltat d'aquest tipus d'optimisme, «necessitem» enganxar-nos a aquesta persona, objecte o idea que ens dona plaer i ens decep constantment, fins i tot quan sabem d'entrada que el nostre objectiu és irrealitzable, o bé una vegada ja hem comprovat que no el podem aconseguir. En concret, per què els partidaris de la independència hi continuen creient, hi continuen vinculats, afectats? Cal puntualitzar que ser optimista no significa ser estúpid. La gent és optimista perquè lluita per alguna fi, és a dir, perquè imagina una altra vida o que es pot viure d'una altra manera. Si abandonàrem els nostres afectes, les nostres adhesions i vinculacions, la pèrdua seria més dramàtica encara, perquè ens afonariem; probablement no voldríem seguir vivint. Berlant considera que conservar l'optimisme permet mantenir la necessitat de participar en l'activitat política, entesa com l'espai virtual sensorial de les coses comunes. Prescindir de les adhesions als ideals significaria la mort política.

Tota adhesió, tot afecte, és optimista, segons Berlant. D'altra banda, matisa que ser optimista sense tenir en compte la realitat augmenta la decepció; paradoxalment, però, no admetre la derrota, que seria potser l'opció realista, és un símptoma d'optimisme, però no cruel, sinó la prova de no haver renunciat encara a la possibilitat de promoure el canvi. Al capdavant, Berlant insinua que la crueltat de l'optimisme és que no es pot deixar de ser optimista. Per més que pese a

Slavoj Žižek, l'autora conclou que la fantasia com a base de la ideologia és necessària per a posar en pràctica programes d'actuació. Dit d'una manera potser simplista, sense desig ni afecte, no hi ha acció ni moviment; la inèrcia equival a la mort. Els afectes fan que ens moguem.

L'inici del procés sobiranista es caracteritza per l'entusiasme, un sentiment optimista: el fervor, el furor, l'exaltació, la sensació que gran part de Catalunya s'havia unit per a alliberar-se de l'Estat espanyol. El procés sobiranista suggeria llavors el caràcter d'íctic que apunta cap al futur del qual parla Berlant. El llibre *Cartes d'independència a la vora d'una tassa de te*, de Patrícia Gabancho i Isabel-Clara Simó (2011) constata aquest sentiment inicial. Les escriptores es manifestaven optimistes en aquesta correspondència entre les dues, encara que també plasmaven un escenari de desig i patiment alhora, propi de l'optimisme cruel. En un dels textos, Isabel-Clara Simó fa una referència explícita al malestar nacional: «Espanya s'aprofita de Catalunya però hi conviu amb recança i no cal dir com se sent d'incòmoda Catalunya». Els processos d'alliberament d'una nació o d'un individu emanen d'un sentiment d'incomoditat. La incomoditat té un vessant espacial, relacionat amb els límits geogràfics, corporals, culturals o polítics que constreixen el cos de la nació o de l'individu. «Incòmode» és l'estat d'aquell que no s'adapta, normalment a un «mode» —«manera», «mesura», «motlle»—, és a dir, el que en el cas de les minories, seria una categoria social: el gènere, la nació, la raça, la sexualitat.

Si la incomoditat està relacionada amb la incapacitat d'adaptar-se a un espai, l'ansietat, un altre dels sentiments presents en les cartes de Gabancho i Simó, té a veure amb la necessitat de desplaçar-se a un altre espai; pot ser, doncs, un motor de canvi. Incomoditat i ansietat, per tant, són emocions espacials —l'ansietat també té un vessant temporal. Sianne Ngai, en el seu assaig sobre emocions negatives titulat *Ugly Feelings*, insisteix que l'efecte o la projecció que s'associa tan sovint a l'ansietat implica empènyer l'individu no sols cap al futur, sinó cap a un altre indret.⁴ En altres paraules, l'ansietat és una estratègia de desplaçament i, sobretot, un afecte espacial que té a veure amb objectes desplaçats o llançats. Una altra de les cartes de Patrícia Gabancho suggereix una certa ansietat quan afirma que les ments dels catalans estan «colonitzades» per «preocupacions» i un «pessimisme atàvic» a causa de les derrotes que han patit al llarg de la història. Encara que l'escriptora reflecteix aquí una visió negativa sobre l'ansietat, el cas és que aquest sentiment impulsa l'individu a moure's, a actuar, per abandonar la situació que l'angoixa.

| ⁴ S. NGAI, *Ugly Feelings*, Harvard, Harvard University Press, 2005

A més, Gabancho també esmenta la vergonya com un sentiment característic de molts catalans i es lamenta que altres nacions, per contra, sí que s'enorgulleixen de la seua llengua, història i patrimoni. En aquest cas l'autora oblida que la vergonya és un sentiment definitori de les minories com a conseqüència de l'opressió que han experimentat. Justament per aquest motiu l'activisme lluita per convertir la vergonya en orgull identitari. De tota manera, les cartes que s'intercanvien Simó i Gabancho traspuen optimisme; un optimisme que revelarà tota la seua crueltat anys més tard. Tanmateix, pels volts de 2011, quan es publica l'obra, l'estat emocional és ben distint: la mateixa Gabancho constata que l'entusiasme ha esdevingut l'emoció definitiva del sentiment nacional en aquell moment, fins a tal punt que l'anomena l'«emoció catalana». Aquesta ambivalència emocional, la incomoditat, la inseguretat que expressen les cartes de les escriptores insinua aquesta escena de desig i de patiment pròpia de l'optimisme cruel que comentava abans.

Indirectament, el trauma aflora en la novel·la de Blanca Busquets titulada *El crit* (2019). Mitjançant una trama d'històries creuades pròpia de la comèdia romàntica, Busquets s'acosta amb un to humorístic a la tensa situació política de Catalunya després dels atemptats de la Rambla d'agost de 2017, les agressions de la policia espanyola durant el referèndum de l'1 d'octubre del mateix any i la repressió política posterior. Deixant de banda el terrorisme islamista, relacionat amb un altre conflicte, la crua realitat de l'optimisme cruel que envolta el procés sobiranista es va manifestar arran de la resposta violenta de l'estat. La novel·la de Busquets entrellaça les vides de sis personatges que estan relacionats entre si d'una manera o d'una altra. Com a novel·la polifònica, cada capítol està centrat en un d'ells; la trama té lloc entre setembre i novembre de 2017. L'autora traça un paral·lelisme evident entre política i sexe: el clímax sexual equival al punt culminant del procés, a partir del qual l'optimisme cruel començaria a decandir. El xiscle del títol no sols transmet dolor i trauma o apunta al crit de la independència i l'alliberament, sinó que també expressa un gemec de plaer.

El símil sentimental —o, més aviat, sexual— conforma, doncs, el patró narratiu bàsic d'*El crit*. Aquest paral·lelisme entre sexe, sentiments i conflicte nacional no ha estat exempt de crítica. Helena Miguélez-Carballeira afirma que un dels hàbits discursius usuals durant tot el procés sobiranista va ser el de metaforitzar les relacions entre Catalunya i Espanya com una relació sentimental o un matrimoni.⁵

⁵ H. MIGUÉLEZ-CARBALLEIRA, «The Imperial within: Discourses of Masculinity and Empire in the Twentieth-Century Spanish and Catalan National Imagination», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 39, 2017

Isabel-Clara Simó també recorre a la metàfora conjugal en una de les cartes a Patrícia Gabancho quan descriu Catalunya com una «dona maltractada» que vol «escapar» i que és amenaçada de mort si ho fa. Júlia Ojeda ha criticat l'ús d'aquestes metàfores romàntiques recurrents per a referir-se a l'antagonisme entre Catalunya i Espanya. A parer seu, no expliquen la relació de subordinació històrica de Catalunya a l'Estat espanyol i plantegen la relació en termes de comèdia romàntica frívola i humorística, apta per a «tots els públics».⁶ Certament, concebre un conflicte polític o nacional com si es tractés d'una baralla familiar o sentimental respon a una tàctica habitual en la ficció comercial i la cultura popular d'entreteniment. Aquest estratagema consisteix a banalitzar una història d'invasió o extermini, una guerra o qualsevol altre conflicte polític convertint-los en una baralla entre amants o familiars o bé en un enfrontament entre bons i dolents; per exemple, la invasió de la Gàl·lia per part de l'Imperi romà en el famós còmic de René Goscinny o els malvats nazis en les pel·lícules d'aventures de Hollywood. D'aquesta manera, la indústria de l'entreteniment despolititza la història.

No obstant això, més que descartar directament l'analogia impròpia entre matrimoni i conflicte nacional pels efectes banalitzadors que comporta, podem preguntar-nos per què la literatura mobilitza els sentiments per a parlar sobre el context polític. Tradicionalment les emocions s'han menystingut per irracionals o s'han titllat de perilloses; en qualsevol cas, s'han d'explorar com a fenòmens polítics, històrics i socials, no com a realitats privades, frívols o individuals. Berlant afirma que «la política és afectiva» i que les esferes públiques són mons afectius, o almenys ho són tant com productes de la racionalitat i de la racionalització. La idea més simple és que, si estàs deprimat, la causa segurament és política.⁷ Tornant a *El crit*, la primera impressió que fa la novel·la és que trivialitza —i, per consegüent, despolititza— les tensions nacionals entre Catalunya i Espanya. Un dels personatges, la psicòloga/escort reproduïx l'arquetip de la prostituta que no sols atén les necessitats sexuals dels clients, sinó també les seues mancances afectives. En una de les cites que manté amb una pacient, el narrador conta: «La Matilde tanca els ulls un moment. Una altra, pensa. Ahir ja n'hi va venir una d'igual. I abans d'ahir. I fa uns dies en va venir un que barrejava els problemes de sexe amb la independència del país, tot plegat en una mateixa conversa». Tanmateix, podem pensar que l'autora usa l'humor per a desdramatitzar el dur colp patit per la població catalana

⁶ J. OJEDA, «El Procés, un moviment sense cultura?», *Núvol. Diari digital de cultura*, 2023

⁷ L. BERLANT, «Critical Enquiry, Affirmative Culture», *Critical Enquiry*, 30(2), 2004

arran dels atemptats de la Rambla i de la repressió de l'estat, ocorreguts tan sols amb unes setmanes de distància. En aquest sentit, el recurs a un humor terapèutic alleuja el dolor.

De fet, un dels aspectes més interessant tant d'*El crit* com de la novel·la de Francesc Serés *La mentida més bonica* (2022) radica en la gestió del dolor infligit a la població. Tal com suggereix Lauren Berlant, la literatura permetria compartir el dolor, és a dir, crear llaços col·lectius a partir de la commoció: «[...] el dolor organitza la teua experiència específica del món, separant-te d'altres i connectant-te amb altres igualment colpejats (però no sorpresos) per les estratègies de violència que regeneren constantment el fons de les jerarquies de valor social en què habites». *La mentida més bonica* és protagonitzada per un matrimoni de professors, Marina i Carles, que a punt de jubilar-se, fan una mirada retrospectiva al passat més recent, especialment al Procés sobiranista, però també a la pandèmia de covid. Es pot considerar la novel·la de Serés com un intent de representar el trauma viscut per molts catalans a causa de la repressió de l'estat pel referèndum de 2017 i també de les estratagemes dels partits independentistes; en efecte, els personatges els acusen d'haver-los manipulat i mentit. El trauma apareix explícitament en l'obra quan Marina conta a un amic que no acudirà a la pròxima manifestació independentista a Barcelona. «Collons, sí que és fonda, la ferida. No ho hauria dit mai». Marina li respon: «Sagna, encara sagna, però ja s'està tancant...». Justament el vocable grec *trauma* significa 'ferida'.

Cathy Caruth és l'autora d'una de les teories modernes sobre el trauma que més repercussió ha tingut en els últims anys.⁸ Caruth concep el trauma com una aporia o paradoxa en dos sentits, fonamentalment: en primer lloc, el fet que provoca el trauma passa desapercebut a qui el pateix en el moment d'ocórrer; en segon lloc, un esdeveniment només es percep com a traumàtic després de tenir lloc, a través dels símptomes i records i els intents de comprendre els senyals d'alteració psíquica que el trauma ocasiona. En definitiva, aquesta autora conclou que el trauma implica una crisi de la representació, la història i la veritat. Des d'aquest punt de vista, podríem considerar el trauma com allò que escapa a la comprensió o el que no es pot expressar, el que s'ha suprimit o oblidat. En la novel·la de Serés, Marina i Carles, el matrimoni protagonista, il·lustren a la perfecció aquesta consternació associada al trauma i originada per uns fets que escapen a la seua comprensió, és

⁸ C. CARUTH, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1996

a dir, l'engany dels partits polítics independentistes: «Tots dos han esperat alguna declaració, algun raonament convincent que els expliqui per què van prometre el que no podien complir, però el temps s'ha esgotat i no ha passat res que justifiqués l'energia malbaratada de tants anys i tanta gent». Des de l'òptica d'aquests personatges, els partits independentistes il·lustren la definició que Lauren Berlant fa de «sentimentalisme nacional» com «una retòrica de promesa que una nació pot construir travessant diversos camps de diferència social mitjançant canals d'identificació afectiva i d'empatia».⁹ Una promesa —de felicitat, diria Sara Ahmed— que no es va complir mai, materialitzant també la idea d'optimisme cruel que fonaamenta tot l'entramat afectiu del procés sobiranista. El costat més dramàtic de l'optimisme cruel, però, no és que els partits independentistes enganyaren l'electorat, sinó, tal com conta Carles, la decisió dels votants de mantenir la creença fins i tot després de ser conscients de la manipulació dels polítics, és a dir, l'autoengany. L'engany, de fet, és el terme que substitueix la paraula que resumeix l'optimisme dels inicis del procés: «somni». Per tant, el canvi semàntic de «somni» a «engany» il·lustra tota una alteració de l'estat emocional de l'independentisme, la crueltat del seu optimisme exhibida de la manera més crua.

La literatura pot ser, segons Caruth, una forma d'abordar el trauma; en efecte, la novel·la de Serés suposa un intent d'explicar la commoció i el desconcert que generen aquesta crisi de la representació, arran de la qual l'individu es queda sense la capacitat d'expressar el que sent. L'atabalament que pateixen els personatges inclou un garbuix de sentiments com la vergonya, la desorientació, la perplexitat, l'estupefacció, el desencís, la impotència, la desconfiança, la resignació, la incredulitat, l'abandó, la frustració o la humiliació. Igualment, els personatges fan servir una quantitat considerable de metàfores per a tractar d'explicar el que no poden comprendre. Són metàfores que es relacionen amb l'engany practicat pels polítics independentistes: la metàfora de la bena als ulls, la del globus inflat i la de la comèdia. La idea bíblica del càstig diví serveix per a explicar les accions inútils d'un procés polític basat en el frau. Altres metàfores són les de la festa i la ressaca o bé altres que converteixen el procés sobiranista en un cadàver mitjançant termes com «fòssil», «ruïnes» o «putrefacció». No sols els personatges ideen aquestes metàfores per a explicar-se el trauma, sinó que el narrador també al·ludeix a altres metàfores que la premsa utilitzava amb el mateix objectiu: «Alguns articulistes comparaven

⁹ L. BERLANT, *El corazón de la nación. Ensayos sobre política y sentimentalismo*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2011

l'independentisme amb aquella famosa escena dels dibuixos animats en què hi ha un coirot que fa el molinet amb les potes suspès en l'aire. Quan s'adona que ja no té res a sota, cau al buit. Hi ha mil comparacions, els diaris n'han anat plens, els articulistes i tertulians les han fetes servir de manera reiterada».

En definitiva, com he suggerit abans, l'aspecte més terrible de l'optimisme cruel potser és que no podem deixar de ser optimistes tot i saber que aquest optimisme pot fer-nos mal. L'optimisme exigeix creure en aquest ideal sabent que no s'assolirà mai o bé resultarà costós i suposarà un procés llarg i penós de frustracions encadenades. Si en virtut de l'optimisme cruel, Catalunya es veu condemnada a reproduir constantment un patró reiteratiu d'entusiasme i depressió, hi ha alguna escapatòria possible? Com hem vist, d'acord amb Lauren Berlant, no es pot deixar de ser optimista; deixar de ser-ho implicaria la mort política. Probablement, cal assumir el dolor com una part inevitable de l'optimisme cruel. Berlant, de fet, descarta la visió del trauma com a excepció, perquè no serveix per a comprendre l'estat de crisi permanent en què vivim; en altres paraules, la crisi està incrustada en les nostres vides, és un fenomen quotidià, no excepcional. L'autora es refereix sobretot a les crisis del sistema capitalista i l'optimisme cruel al voltant de la fantasia de la «bona vida», és a dir, una vida de comoditat basada en el consum.

També la perspectiva de Berlant sobre l'*impasse* com aquella situació que impedeix continuar avançant i que sumeix l'individu en una mena de bucle pot ajudar-nos a comprendre la història de Catalunya dels últims tres-cents anys. L'*impasse* està relacionat amb el que no es pot resoldre i el que desorienta; també amb els errors de connexió, la pèrdua i el que és irrecuperable. El resultat de l'optimisme cruel no hauria de ser el seu antònim: el pessimisme. Tal com suggereix la pensadora, cal continuar la labor de la política, que és imaginar altres mons; l'*impasse* pot proporcionar un espai i un temps per a repensar i afavorir noves possibilitats. De fet, la novel·la de Serés acaba amb els diferents somnis dels protagonistes, de manera que proposa el començament d'un nou cicle. Encara que al llarg de la novel·la els personatges critiquen durament el concepte de somni com una mena de màrqueting polític que en realitat amaga una estafa, al final tornen a somiar, si bé amb més cautela, perquè no hi ha una altra opció. ◀